

KS. PAWEŁ PIETRUSIAK

MATERIA EUCHARYSTII W KOŚCIELE PIERWSZYCH WIEKÓW

Praktyka stosowania chleba pszennego i wina z latorośli jako materii Eucharystii jest wśród chrześcijan powszechna i potwierdzona prawie jednoznacznie od czasów apostoelskich. Aktualne nauczanie Kościoła w tej kwestii opiera się zasadniczo na opisach ustanowienia Eucharystii w Nowym Testamencie i na nieziennej Tradycji. Świadczenia o stosowaniu innej materii do celebracji Eucharystii są niezwykle rzadkie i dotyczą z reguły mało istotnych sekt, które nie przetrwały konfrontacji z powszechną praktyką Kościoła.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie istnienia w starożytnym chrześcijaństwie eucharystycznych praktyk, które nie zostały przyjęte przez wielką Tradycję. Ich odrzucenie przez wspólnoty uważające się za depozytariuszy apostoelskiej wiary jest świadectwem tego, że argumenty natury ascetycznej, moralnej czy pragmatycznej okazały się niewystarczające, aby odejść od zwyczajów mających swoje źródło w gestach i słowach samego Jezusa podczas Ostatniej Wieczerzy. Wydaje się, że w tej tak ważnej dziedzinie życia Kościoła, jaką jest celebracja Eucharystii, słowa św. Pawła stanowiły pewien

KS. DR PAWEŁ PIETRUSIAK, kapłan diecezji rzeszowskiej, doktor teologii, prefekt i wykładowca teologii i patrologii w WSD w Rzeszowie (1998-2001). W latach 2001-2011, jako kapłan *fidei donum*, pełnił funkcje wicerektora i wykładowcy teologii w Seminarium Konferencji Episkopatu Czadu w N'Djamenie. Od 2011 roku wyklada teologię w WSD w Rzeszowie i w Gródku Podolskim (Ukraina), oraz patrologię na Katolickim Uniwersytecie Afryki Środkowej w Yaounde (Kamerun). Kontakt: pietrusiakp@yahoo.fr

paradygmat dla przyszłych pokoleń: „Ja bowiem otrzymałem od Pana to, co wam przekazałem” (1 Kor 11,23).

W pierwszej części artykułu omówimy zagadnienie produktów użytych przez Jezusa podczas Ostatniej Wieczerzy i stosowanych przez wspólnoty chrześcijańskie epoki Nowego Testamentu. W drugiej części przedstawione zostaną praktyki niektórych wspólnot chrześcijańskich stosujących w celebracji Eucharystii inne produkty niż te potwierdzone w NT.

1. Materia Eucharystii w czasach Nowego Testamentu

Praktyka celebrowania Eucharystii z udziałem chleba i wina jest czytelnie potwierdzona w wielu tekstach Nowego Testamentu. Dwie sprawy mogą budzić wątpliwość: rodzaj chleba¹ jakiego użył Jezus podczas Ostatniej Wieczerzy i hipoteza celebracji Eucharystii („łamanie chleba”) przez pierwotną wspólnotę na samym tylko chlebie.

1.1. Chleb i wino Ostatniej Wieczerzy

Kiedy św. Paweł w swoim Liście do Koryntian odwołuje się otrzymanej tradycji na temat sprawowanej Eucharystii wyraźnie zaznacza, że „Pan Jezus tej nocy, kiedy został wydany, wziął chleb” (1 Kor 11,23) oraz, że pod koniec wieczerzy podał uczniom kielich (por. 1 Kor 11,24), który – biorąc pod uwagę specyficzny kontekst kulturowo religijny – był wypełniony winem. Tekst Listu, zredagowany po grecku, kilkanaście lat po historycznym wydarzeniu Ostatniej Wieczerzy Jezusa, na podstawie aramejskiej ustnej tradycji, zawiera słowo ἄρτος (*ἔλαβεν ἄρτον*) na oznaczenie chleba, oraz słowo ποτήριον na oznaczenie kielicha wypełnionego winem (οἶνον). O ile słowo „wino” odnosiło się jednoznacznie do niskoalkoholowego napoju wyprodukowanego z owoców rosnącego w Palestynie winnego krzewu (ἡ ἄμπελος)², o tyle

¹ Pytanie dotyczy rodzaju zboża, którego mąką posłużono się do wyrobu chleba. Nie zostanie tutaj omówiony problem rozróżnienia między chlebem praśnym a chlebem kwaszonym, gdyż w praktyce liturgicznej pierwszych wieków stosowanie pszennego chleba kwaszonego lub praśnego nie było przedmiotem poważniejszych sporów. Zagadnienie to, począwszy od IX wieku, stanie się jednym z charakterystycznych elementów sporu między wschodem a zachodem. Szerzej na ten temat: M.H. Smith, *And taking bread. Cereals and the Azyme Controversy*, Paris 1971.

² Jedyną różnicą mogła dotyczyć rodzaju wina: białe, czerwone lub ciemne. Niektórzy uważają, że podczas wieczerzy paschalnej stosowano przede wszystkim wino czerwone, gdyż

słowo „chleb” nie było jednoznaczne, gdyż istniała możliwość wyprodukowania go z mąki kilku różnych uprawianych w Palestynie zbóż: pszenicy, żyta, jęczmienia lub owsa. Ważne pytanie, na jakie trzeba znaleźć odpowiedź, dotyczy rodzaju chleba użytego przez Jezusa podczas Ostatniej Wieczerzy. W Palestynie, podobnie jak na całym Bliskim Wschodzie i w basenie Morza Śródziemnego³, chleb był jednym z podstawowych produktów żywnościowych. Na podstawie niektórych biblijnych tekstów można łatwo wyróżnić wspomniane wyżej rodzaje zbóż uprawianych z zamiarem produkcji chleba⁴.

Naczelnym miejscem zajmuje pszenica, która mogła występować w dwóch rodzajach: pszenica orkiszowa o ziarnach twardych i okrytych (łac. *triticum spelta*) oraz o ziarnach odsłoniętych (łac. *triticum turgidum*). Obfitość pszenicy (חֶמְצָה) i wina była uważana w Starym Testamencie za znak Bożego błogosławieństwa (por. Ps 4,8; Iz 36,17). Nowy Testament wielokrotnie mówi o zbożu pszenicznym i żniwie, jak chociażby w opowieści o zrywanych przez uczniów w szabat kłosach (por. Mt 12,18: *τίλλειν στάχυας*)⁵, czy w Jezusowych słowach o pszenicznym ziarnie (*σῖτος*), który musi upaść w ziemię (por. J 12,24). Warto zwrócić uwagę na fakt, że cytowany przez Jana zwrot „dał im do jedzenia chleb, który zstąpił z nieba” (J 6,31), jest wyraźnym cytatem greckiej wersji Ps 78,24: *ἄρτον οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς*, której hebrajski oryginał nie mówi nic o chlebie, ale o „pszenicznym ziarnie”: *חֶמְצָה וְיַיִן יִרְדּוּן* (חֶמְצָה). Jeśli przyjmiemy „sakramentalną” interpretację tej części szóstego rozdziału Ewangelii Jana⁶ utożsamiającą „chleb życia” i „chleb, który z nieba zstąpił” z eucharystią, to zgodzimy się z twierdzeniem, że skojarzenie, ja-

mogło ono dobrze symbolizować krew (Por. Prz 23,31; Iz 63,3.6; Syr 39,26; Ap 14,20). Najstarsze świadectwa rabinackie, jak na przykład Rabin Yahuda (ok. 150 r. po Chrystusie) lub Rabin Yirmey (ok. 320 r. po Chrystusie), wymagają, aby do paschalnego posiłku używać wyłącznie wina czerwonego. Szerzej na ten temat, zob. J. Jeremias, *La dernière Cène. Les paroles de Jésus*, Paris 1972, s. 55.

³ Por. A. Jarde, *Les céréales dans l'Antiquité grecque*, Paris 1925, s. 123; M.-C. Amouretti, *Le pain et l'huile dans la Grèce antique*, Paris, 1986.

⁴ Por. H. Lesetre, *Pain*, w: *Dictionnaire de la Bible*, t. 4, s. 1951; A. Weiser, *Brot*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 2, s. 703-704; T. Klauser, *Brot*, w: *Der Neue Pauly Encyclopädie der Antike*, t. 2, s. 794-795.

⁵ Por. P. Benoît, *Les épis arrachés (Mt 12,1-8 et par.)*, w: *Exégèse et théologie*, t. 3, red. P. Benoît, Paris 1968, s. 228-242.

⁶ Na temat różnych interpretacji VI rozdziału Ewangelii Jana zobacz: Y. Congar, *Les deux formes du pain de vie dans l'évangile et dans la tradition*, w: *Parole de Dieu et sacerdoce*, red. J. Weber, Paris 1962, s. 21-58; A. Feuillet, *Le discours sur le pain de vie*, Paris 1967; F.M. Braun, *L'Eucharistie selon saint Jean*, «Revue Thomiste» 70 (1970), s. 5-29; A. Garcia-Moreno, *Temi teologici del Vangelo di Giovanni*, Bologna 2001, s. 85-144.

kie w żydowskich słuchaczach wywołać mogła mowa Jezusa, nie był chleb w ogólności, ale chleb pszenny, do którego odwoływała się hebrajska wersja cytowanego Psalmu.

Kolejnym zbożem szeroko uprawianym w Palestynie i powszechnie spożywanym za czasów Jezusa był jęczmień (*κρίθινος*, *hordeum sativum*, חֲטִיב) i wydaje się, że był on nieco tańszy od pszenicy i dlatego stanowił często pokarm ludzi biedniejszych (por. Sdz 7,13; 2 Krl 4,42). To właśnie pięć chlebów jęczmiennych (*πέντε ἄρτους κριθίνους*) miało być cudownie rozmnożonych przez Jezusa dla prawie pięciu tysięcy osób (por. J 6,1-13). Dwa pozostałe zboża uprawiane w Palestynie za czasów Jezusa to wspomniane przez *Pesahim* żyto⁷ oraz owies, który zwyczajowo był pokarmem dla zwierząt, i którego używano wyjątkowo podczas okresów niedostatku⁸.

Na podstawie tego krótkiego przeglądu rodzajów zbóż uprawianych w Palestynie w czasach Jezusa, można stwierdzić, że do produkcji chleba stosowano głównie dwa rodzaje mąki: pszenną i jęczmienną. Tylko w czasach głodu i niedostatku używano żyta lub owsa⁹. Wydaje się, że kiedy w języku greckim używano słowa *ἄρτος* bez żadnych innych specyfikacji, to oznaczało ono „chleb pszenny”. Kiedy jednak chciano wskazać chleb wyprodukowany z mąki innej niż pszena, wtedy używano słowa *ἄρτος* z przymiotnikową specyfikacją, jak na przykład w przypadku chleba jęczmiennego: *ἄρτος κριθίνος*¹⁰.

Wszystkie teksty Nowego Testamentu mówiące o ustanowieniu Eucharystii przez Jezusa używają jednoznacznie i bez żadnego wyjątku słowa *ἄρτος* na oznaczenie użytego tam chleba. Z punktu widzenia czysto leksykalnego można zatem przyjąć, że grecki tekst Ewangelii mówiący o chlebie użytym podczas Ostatniej Wieczerzy, sugeruje jednoznacznie chleb sporządzony z pszennej mąki. Aby jednak znaleźć jeszcze solidniejsze potwierdzenie takiego stwierdzenia, trzeba jasno sprecyzować charakter ostatniego posiłku Jezusa ze swymi uczniami, gdyż rodzaj spożywanego chleba był niekiedy ściśle związany z naturą posiłku. Główny problem, jaki historycy, egzegeci

⁷ Por. Miszna „Pesahim” cytowana przez J. Bonsirven, *Textes rabbiniques des deux premiers siècles pour servir à l'intelligence du Nouveau Testament*, Rome 1954, s. 202.

⁸ Por. Tamże.

⁹ Por. M. du Buit, *Géographie de la Terre Sainte*, Paris 1958, s. 44.

¹⁰ Por. K. Behm, art. ἄρτος, w: *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 1, red. G. Kittel, London 1964, s. 477-478. Autor zwraca ponadto uwagę, że w greckiej *koine* słowem *ἄρτος* oznaczano chleb pszenny, podczas gdy chleb jęczmienny nazywano zupełnie innym słowem: *μάζα*.

i liturgiści stawiają sobie od dawna, jest odpowiedź na pytanie czy Ostatnia Wieczerza była rzeczywista wieczerzą paschalną, celebrowaną według ustalonych kanonów żydowskich, czy też inną formą pożegnalnego posiłku, typowego dla istniejących wówczas różnego rodzaju bractw i wspólnot. Głównym źródłem trudności w tej dziedzinie jest istnienie dwóch równoległych tradycji neotestamentalnych na temat daty Ostatniej Wieczerzy i dnia śmierci Jezusa na krzyżu¹¹. Według Ewangelii Jana, Jezus umarł na krzyżu w piątek, 12 nizan, po południu, na kilka godzin przed rozpoczęciem w Jeruzolimie wieczerzy paschalnej; w tej sytuacji Jego ostatnia wieczerza, odbywająca się dzień wcześniej, nie mogła być wieczerzą paschalną. Według ewangelii synoptycznych (i św. Pawła) ostatnia wieczerza Jezusa ukazana jest jako prawdziwa uczta paschalna, przygotowana według szczegółowych przepisów prawnych, których liczne elementy można odnaleźć w tekstach ewangelii. Opinie egzegetów w tej kwestii są podzielone: dla jednych ustanowienie Eucharystii miało miejsce podczas prawdziwej żydowskiej wieczerzy paschalnej, dla innych zaś podczas uroczystego posiłku typowego dla braterskich wspólnot tamtej epoki (tzw. chabbourot)¹².

Wszystkie opisy ustanowienia Eucharystii pochodzą bądź z tradycji palestyńskiej (Mk 14,22-25 i Mt 26,26-29) bądź antiocheńskiej (Łk 22,15-20 i 1 Kor 11,23-26) i sugerują paschalny kontekst Ostatniej Wieczerzy. Wtedy to Jezus „wziął chleb” (ἐλάβεν ἄρτον), a skoro był to pierwszy dzień praśników, to musiał to być chleb wypieczony z mąki pochodzącej z nowo zebranego zboża i bez jakichkolwiek dodatków. Był to najprawdopodobniej chleb z mąki pszennej, choć niektórzy¹³ twierdzą, że użyto wtedy mąki jęczmiennej, ale argumenty przez nich wysuwane nie są przekonujące.

¹¹ Por. A. Jaubert, *La date de la Cène. Calendrier biblique et liturgie chrétienne*, Paris 1957; C. Giraud, *Eucaristia per la Chiesa. Prospettive teologiche sull'eucaristia a partire dalla «Lex orandi»*, Roma 1989, s. 162-163. J. Ratzinger – Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu*, t. 2, Kielce 2011, s. 118-127. Szerokie opracowanie zagadnienia charakteru Ostatniej Wieczerzy można znaleźć w pierwszym tomie monumentalnego dzieła J.P. Meier'a *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus: The Roots of the Problem and the Person*, New York 1991, 372-433.

¹² Por. X. Léon-Dufour, *Le partage du pain eucharistique selon le Nouveau Testament*, Paris 1982, s. 348-351.

¹³ Por. E. Foley, *From Age to Age. How Christians have celebrated the Eucharist*, Chicago 1991, s. 20; P. Garsney, *Cities, peasants and food in Classical Antiquity*, Cambridge 1998, s. 230.

1.2. „Łamanie chleba” czyli Eucharystia pod jedną postacią

Istnieje pewna ilość tekstów Nowego Testamentu, na podstawie których można wysunąć wniosek o zwyczaju odprawiania eucharystii¹⁴ na samym chlebie, bez udziału wina. Są to albo teksty ewangelii opisujące popaschalne spotkania Jezusa ze swymi uczniami, podczas których spożywany jest posiłek, albo tekst Dziejów Apostolskich gdzie eucharystyczny obrzęd nazywany jest po prostu „łamaniem chleba”, bez jakiegokolwiek odwołania do wina.

Do pierwszej grupy można zaliczyć opisy ukazania się Zmartwychwstałego uczniom: na drodze do Emaus (Łk 24,13-32), gdzie wyraźnie jest mowa o „łamaniu chleba” (κλάσις τοῦ ἄρτου) jako znaku rozpoznawczym; Łukaszowa wersja opisu ukazania się Jedenastu w Jerozolimie (Łk 24,36-43), kiedy to Zmartwychwstały miał spożywać upieczoną rybę, by upewnić uczniów, iż nie jest zjawą; ukazanie się Jezusa nad brzegiem Jeziora Tyberiadzkiego (Jn 21,1-14), kiedy proponuje uczniom posiłek złożony z chleba i ryby. Spośród tych tekstów, opis posiłku w Emaus jest najbardziej interesujący. To właśnie podczas „łamania chleba” Kleofas i jego towarzysze rozpoznają w nieznanym rozmówcy ich Mistrza. Nawet jeśli zgodzilibyśmy się z niektórymi egzegetami, że nie miała tam miejsca celebrowanie eucharystii, to nie ulega wątpliwości, że użyta w tekście terminologia odsyła czytelnikowi do słów i gestów z Ostatniej Wieczerzy. Gdyby jednak zgodzić się z opinią¹⁵, że gesty i słowa z Emaus są powtórzeniem słów i gestów Ostatniej Wieczerzy, to rzeczą ważną uwagi byłoby milczenie na temat wina.

Do drugiej grupy tekstów należałoby zaliczyć krótkie fragmenty Dziejów Apostolskich, opisujące eucharystyczne zwyczaje pierwotnej wspólnoty chrześcijańskiej i nazywające je zwrotem „łamanie chleba” lub „łamać chleb”: Dz 2,42.46; 20,7a.11; 27,35. O ile trzy ostatnie teksty nie mają najprawdopodobniej podtekstu eucharystycznego, o tyle trzy pierwsze są jednoznacznie o zabarwieniu eucharystycznym¹⁶ i mogą sugerować zwyczaj odprawiania pamiątki Pana przy użyciu samego tylko chleba, fakt, do którego w Średnio-

¹⁴ O ile dzisiaj słowo „eucharystia” oznacza liturgię eucharystyczną, to trzeba przyznać, że tak nie było u początków Kościoła, kiedy to termin εὐχαριστία oznaczał pewien rodzaj modlitwy dziękczynnej. Trzeba poczekać na początek II wieku, aby go zaczęto stosować na określenie celebrowania eucharystycznej. Por. Ignacy z Antiochii, *List do Filadelfian* 4,1 (SCh 10, 142-145).

¹⁵ Por. J. Guillet, *Entre Jésus et l’Eglise*, Paris 1984, s. 119-120; J.N. Aletti, *Luc 24, 13-33. Signes, accomplissement et temps*, „Recherche de Science Religieuse” 75 (1987), s. 305.

¹⁶ Por. J.A. Fitzmyer, *The Acts of the Apostles. New Translation with Introduction and Commentary*, New York 1998, s. 273-275.

wieczu i epoce Reformy odwoływać się będą zwolennicy komunii pod jedną tylko postacią, tzw. „subuniści”¹⁷.

Niektórzy egzegeci¹⁸ uważają, że Eucharystia *sub una* była nie tylko często praktykowana u początków chrześcijaństwa, ale że była regułą i wpisała się w praktykę liturgiczną Kościoła obok Eucharystii z użyciem chleba i wina. Potwierdzają to apokryficzne Dzieje Apostolskie: pochodzące z III wieku, z Edessy, gnostyckie „Dzieje Tomasza”¹⁹ i „Dzieje Jana”²⁰. Fakt, że regionalne synody w Hipponie (393)²¹ i w Orleanie (541)²², zdecydowały się zobowiązać prawnie do wyłącznej celebracji pod dwiema postaciami, świadczy o pojawiających się nadal praktykach odprawiania Eucharystii pod jedną tylko postacią chleba.

Świadcstwa Nowego Testamentu w sposób prawie jednoznaczny potwierdzają użycie chleba i wina do celebracji Eucharystii, a wątpliwości mogą dotyczyć dwóch kwestii: rodzaju użytego chleba (pszenny lub jęczmienny) i ewentualności celebracji przy użyciu samego tylko chleba z wyłączeniem wina. Liturgiczna i dyscyplinarna praktyka Kościoła w tej kwestii nie zmieniła się zasadniczo w epoce patrystycznej, chociaż istnieją świadectwa potwierdzające istnienie eucharystycznych zwyczajów innych niż te przekazane przez apostołską tradycję. Zasadniczo można je podzielić na dwie grupy: sto-

¹⁷ Por. J. Zachova, *Subunistes*, w: *Dictionnaire Encyclopédique du Moyen Age*, t. 2, Paris 1997, s. 1465.

¹⁸ Por. J.M. van Cangh, *Peut-on reconstituer le texte primitif de la Cène?* w: *The Corinthian Correspondance. Journée Biblique de Louvain*, red. R. Bieringer, Louvain 1996, s. 633; J. Jeremias, *La dernière Cène. Paroles de Jésus*, Paris 1975, s. 131.

¹⁹ „I gdy tak mówił, wyciągnął nad nimi swoją rękę, połamał Eucharystię, rozdzielił ją i powiedział do nich: «Oby ta Eucharystia stała się dla was miłosierdziem i miłością, a nie sądem i ukaraniem»” (*Dzieje Apostoła Judy Tomasza*, 29,3. Tłumaczenie polskie w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*, t. II/1, red. M. Starowieyski, Kraków 2007, s. 606-607). Na temat tego apokryfu, zob. A.E. Medlycott, *India and the Apostle Thomas*, New York 2005, s. 18-71.

²⁰ Por. „Następnego dnia Jan z Andronikiem i braćmi udali się o świcie do grobu, a był to trzeci dzień od śmierci Druzjany, aby dokonać łamania chleba” (DzJn 72); „To powiedziawszy, Jan pomodlił się i wzięwszy chleb wniósł go do grobu, łamał i rzekł: «Sławimy Twoje imię...». Gdy tak się modlił i chwalił Boga wyszedł z grobu, aby udzielić wszystkim braciom Eucharystie Pańską” (DzJn 85); „Następnie poprosił o chleb, dzięki złożył tak mówiąc: «Jaka pochwałę, jaka ofiarę, jakie dziękczynienie moglibyśmy wypowiedzieć łamiąc ten chleb, jak tylko Twoje imię Jezusa»” (DzJn 109). Tłumaczenie polskie w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*, t. II/1, s. 324. 325. 329.

²¹ Por. C. Mounier (éd.), *Concilia Africae*, Turnhout 1974, CCSL 149, s. 39-40.

²² Por. J. Gaudement, *Les Canons des Conciles Mérovingiens (VI-VII siècles)*, SCh 353, s. 269.

sowanie do Eucharystii odprawianej na chlebie i winie dodatkowych elementów oraz próby stosowania zupełnie innej materii.

2. Stosowanie produktów dodatkowych w celebracji Eucharystii

Niektóre starożytne dokumenty potwierdzają praktykę stosowania w czasie celebracji Eucharystii, obok chleba i wina, dodatkowych produktów. „Tradycja Apostolska”²³, dokument pochodzący prawdopodobnie z początku III wieku, mówi o modlitwach dziękczynnych składanych przez biskupa podczas celebracji: nad chlebem, nad winem zmieszonym z wodą, nad mlekiem zmieszonym z miodem i nad wodą²⁴. Według opisu, uczestniczący w Eucharystii po spożyciu chleba piją z trzech kielichów: najpierw kielich z wodą, potem kielich z mlekiem zmieszonym z miodem i wreszcie kielich z winem zmieszonym z wodą²⁵. Fakt, że ten sam dokument, opisując nieco dalej²⁶ Eucharystię niedzielną, nie wspomina już o picciu z kielichów, może sugerować, że spożywanie chleba i picie z trzech kielichów było zarezerwowane do celebracji bardziej uroczystych pod przewodnictwem biskupa. Chociaż interpretacja tych obrzędów nie jest łatwa, to ich obecność świadczy o istniejącej tendencji do wprowadzania w obrzęd liturgii elementów, o których biblijne teksty ustanowienia Eucharystii nie wspominają²⁷. Wydaje się, że praktyka dodawania do celebracji Eucharystii innych elementów niż chleb i wino, a zwłaszcza mleka i miodu, pojawiała się okazjonalnie w chrześcijańskich wspólnotach jeszcze do początków V wieku.

²³ Na temat dyskusji dotyczącej autora, tytułu i daty zob. M. Metzger, *Nouvelles perspectives pour la prétendue Tradition Apostolique*, „Ecclesia Orans” 5 (1988), s. 241-259; A.G. Martimort, *Encore Hyppolyte et la Tradition Apostolique*, „Bulletin de Littérature Ecclésiastique” 97 (1996), s. 275-279; B. Botte, *La Tradition Apostolique de saint Hyppolyte: essai de reconstruction*, Münster 1964.

²⁴ *Traditio Apostolica*, 21.

²⁵ Także. „Wszystko to biskup wyjaśni tym, którzy mają pożywać, a następnie łamiąc chleb poda z niego każdemu kawałek, mówiąc: «Chleb niebiański o Jezusie Chrystusie». Na co przyjmujący odpowie: «Amen». Równocześnie zaś prezbiterzy lub – gdy ich nie ma w dostatecznej ilości – diakoni niech trzymają kielichy i powoli, w odpowiedniej kolejności nich podają do skosztowania: najpierw kielich z wodą, później z mlekiem, w końcu z winem” (tłum. polskie w: *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, red. M. Michalski, Warszawa 1975, s. 311).

²⁶ Por. *Traditio Apostolica*, 22 i 38.

²⁷ Por. J.M. Hanssens, *La liturgie d'Hyppolyte. Ses documents, son titulaire, ses origines et son caractère*, Rome 1959, s. 481-484.

Pochodzące z III wieku „Acta męczeństwa Zuzanny” są dodatkowym świadectwem potwierdzającym zwyczaj stosowania w rzymskiej liturgii Eucharystii dodatkowych kielichów: mleka i miodu. Tekst mówi o biskupie Rzymu udzielającym chrztu niejakiemu Klaudiuszowi i jego żonie i odprawiającym w ich domu Eucharystię: „tunc obtulit pro illis sacrificium in eadem domo, et consecravit corpus et sanguinem Domini nostri Iesu Christi, et lac et mel et fontem, et participavit cum omnibus mysterium Domini...”²⁸.

Niektórzy twierdzą, że aluzja do spożywania w czasie Eucharystii mleka i miodu przez nowo ochrzczonych znajduje się już w powstałym ok. 130 roku „Liście Barnaby”, który w kontekście liturgicznym snuje refleksję na temat mleka i miodu jako symboli dobrobytu ziemi obiecanej, którą dla nowo ochrzczonych jest teraz Chrystus²⁹. Oto pełen symboliki tekst: „A oto co im mówi inny prorok, Mojżesz: «Wejdźcie do ziemi dobrej, którą obiecałem pod przysięgą Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi, obejmijcie ją w dziedzictwo, ziemię płynącą mlekiem i miodem». Dlaczego więc powiedziano: «Do ziemi dobrej, ziemi płynącej mlekiem i miodem?» (...). Odnowiwszy nas przez odpuszczenie grzechów dał nam postać nową, abyśmy mieli duszę dziecka. W ten sposób niejako stworzył nas po raz drugi”³⁰. Prawdopodobnie wzmianka o „odnowieniu” odsyła do doświadczenia Chrztu, zaś słowa o „ziemi płynącej mlekiem i miodem” przywołują komunie następującą zaraz po Chrzcie. Można zatem powiedzieć, że chrześcijanie kontynuują rozpoczętą kiedyś historię zbawienia, gdyż odnowieni przez Chrztęst wchodzi w posiadanie ziemi obiecanej którą jest sam Chrystus. Chrztęst czyni człowieka zdolnym, aby odziedziczyć ziemię obiecaną czyli Chrystusa. Dzięki Eucharystii wchodzi on w komunie z Panem „od którego otrzymuje mleko i miód jako widzialne znaki spełnienia obietnicy”³¹.

Ta sama symbolika jest również bliska dwóm pisarzom aleksandryjskim: Klemensowi i Orygenesowi, którzy się do niej odwołują w kontekście chrzcielnym. Klemens w swoim „Pedagogu”, drugim tomie słynnego tryp-

²⁸ Cytuję za: J.M. Hanssens, *La liturgie d'Hippolyte. Ses documents, son titulaire, ses origines et son caractère*, Rome 1959, s. 484.

²⁹ Więcej na ten temat: V. Saxer, *Les rites de l'initiation chrétienne du II au VI siècle. Esquisse historique et signification d'après leurs principaux témoins*, Spoleto 1988, s. 41-42; P. Prigent, *Introduction, traduction et notes. Epître de Barnabé*, Paris 1971, SCh 172, s. 20-30.

³⁰ Por. *Ep. Barn.*, 6, 8-13 (SCh 172, s. 98; *Pierwsi świadkowie*, dir. M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 184-185).

³¹ P. Prigent, *Introduction, traduction et notes. Epître de Barnabé*, Paris 1971, SCh 172, s. 124, przypis 4.

tyku, udziela pouczeń nowo ochrzczonym i wprowadza ich w różne aspekty życia chrześcijańskiego. To w tym właśnie kontekście autor rozwija refleksje nad symbolizmem mleka i dziecka: „Podobnie jak nianki karmią mlekiem nowo narodzone dzieci, również i ja, dzięki Logosowi który jest mlekiem Chrystusa, sprawiam, iż opływacie w duchowy pokarm”³². Chociaż tekst nie mówi bezpośrednio o stosowaniu mleka w sprawowaniu Eucharystii, mimo to jego symboliczna interpretacja może sugerować taki zwyczaj, zwłaszcza, że Klemensowi znany był „List Barnaby”, uważany przez aleksandryjski Kościół III wieku za księgę kanoniczną. Orygenes, komentując fragment proroka Ezechiela: „A twoje urodzenie: w dniu twego przyjścia na świat nie ucięto ci pępownicy, nie obmyto cię w wodzie, aby cię oczyścić; nie natarto cię solą i w pieluszki cię nie owinięto” (Ez 16,4), przywołuje symbol mleka, odwołując się z pewnością do obrzędów chrzcielnych: „Trzeba zatem, aby ten który odradza się, co ma oczywiście miejsce w Chrystusie, powinien pragnąć duchowego niesfałszowanego mleka”³³. Wydaje się, że wychodząc z chrzcielnego obmycia, neofita pił odrobinę mleka i że było to praktyką powszechną. Omawiany fragment nie mówi oczywiście nic na temat ewentualnej Eucharystii z udziałem mleka, ale nie jest wykluczone, że w sposób dalszy przywołuje na myśl taką praktykę³⁴. W IV wieku Efrem Syryjczyk w jednym ze swoich hymnów, wspomina sektę marcjonistów, której wyznawcy „zamiast chleba nowego przymierza, składają w ofierze miód i mleko”. Nie wiadomo jednak czy mamy tu do czynienia z elementami zastępczymi czy dodatkowymi dla celebracji Eucharystii³⁵.

W kontekście chrześcijaństwa łacińskiego należy wspomnieć Tertuliana, który, pisząc swoje monumentalne dzieło przeciw zwolennikom Marcjona, „Adversus Marcionum”, próbuje obalić ideę istnienia złego demiurga paralelnego do Boga Stworzyciela. Czyni to, odwołując się do zwyczaju praktykowanego podczas eucharystycznych celebracji marcjonistów, kiedy to spożywa się nie tylko chleb i wino, ale także mleko i miód: „Zdaje się, że twój bóg, przynajmniej jak na razie, nie odrzuca Boga Stworzyciela, ani wody która chrzcić swoich, ani oliwy którą namaszczać swoich, ani napoju powstałego ze zmieszania miodu i mleka, którym karmicie swoich po

³² Klemens Aleksandryjski, *Pedagog* I, 6, 34, 3b – 36, 1 (SCh 70, 172-177).

³³ Orygenes, *In Ezech.*, Hom. VI, 6 (SCh 352, s. 229).

³⁴ Por. R. Gaisse, *Les signes sacramentels de l'Eucharistie dans l'Eglise latine. Etudes théologiques et historiques*, Fribourg Suisse 2001, s. 83.

³⁵ *Hymn. contra haer.*, 47,6. Na temat interpretacji tego fragmentu zobacz P. Youssif, *L'Eucharistie chez Saint Ephrem de Nisibe*, Roma 1984, s. 161-166.

ich odrodzeniu, ani chleba przez który czyni obecnym swoje własne ciało”³⁶. Tekst ten jest ważny dla historyków liturgii sakramentów, gdyż ukazuje on liturgiczne zwyczaje w Afrykańskiej Kartaginie na początku III wieku wśród dość znaczącej frakcji heretyckiej, jaką byli zwolennicy Marcjona: do chrztu używano wody i oliwy, podczas gdy do Eucharystii stosowano chleb oraz napój złożony z mleka i miodu. Podobnie jak liczne sekty gnostyckie, również marcjoniści zastępowali wino wodą. Zestawiając ten tekst z fragmentem „De corona”, opisującym obrzęd chrześcijańskiej inicjacji, można przypuszczać, że w Kościele Katolickim Kartaginy początków III wieku istniał zwyczaj picia przez wychodzących z sadzawki chrzcielnej kielicha wypełnionego mlekiem i miodem, co nie stanowiło jednak obrzędu eucharystycznego, ale zapowiedź przyjęcia darów nowej ziemi obiecanej, jaką jest Chrystus w Eucharystii: „Kiedy tam przychodzimy, to albo pozostając na swoim miejscu albo tuż przed kościołem, mając nad sobą wyciągnięte ręce biskupa, najpierw wyrzekamy się Szatana, jego zakusów i jego aniołów. Następnie trzy razy jesteśmy zanurzeni w wodzie i kiedy się nas przyjmuje wychodzących z wody smakujemy zgodnej mieszanki mleka i miodu (*inde suscepti lactis et melis concordia praegustamus*). Potem przyjmujemy sakrament Eucharystii (*sacramentum Eucharistiae*)”³⁷.

Wydaje się, że sporadyczne przypadki dodawania innych produktów niż chleb i wino do celebracji Eucharystii zdarzały się w Afryce Północnej aż do końca IV wieku. Synod prowincjalny w Hipponie, który miał miejsce w 393 roku pod przewodnictwem biskupa Aureliusza i był jednym z większych afrykańskich synodów (*plenarium totus Africae concilium*), przypomina poprawną praktykę liturgiczną dotyczącą Eucharystii. W swoim 23 kanonie Synod ustala, aby do celebracji Eucharystii nie stosować niczego innego niż chleba i wina: „Ut in sacramentis corporis et sanguinis Domini nihil alius offeratur quam ipse Dominus tradidit, hoc est panem et vinum aquae mixtum” (Kan 23)³⁸. W szczególności podkreśla się fakt, że zwyczaj przynoszenia mleka i wina jak pierwocin dla neofitów winien być jasno oddzielony od obrzędu Eucharystii: „Primitiae vero seu lac et mel, quo uno die solemnissimo pro infantum mysterio solet offerri, quamvis in altari offerantur, suam tamen habent propriam benedictionem, ut a sacramento dominici corporis

³⁶ Tertulian, *Adversus Marcionum*, I, 14, 3 (SCh 365, 165).

³⁷ Tertulian, *De corona*, 3 (PL 2, 78C).

³⁸ C. Mounier (éd.), *Concilia Africae*, Brepols, Turnhout 1974, CCSL 149, s. 39-40. Na temat wiarygodności kanonów afrykańskich synodów zob. F.L. Cross, *History and Fiction in African Canons*, *Journal of Theological Studies* 12 (1961), s. 227-247.

et sanguinis distinguantur. Nec amplius in primitiis offeratur quam de uvis et frumentis”³⁹. Tekst ten jest ważny, gdyż jest on pierwszym dokumentem, w którym zgromadzenie biskupów wypowiada się w sposób wiążący na temat materii Eucharystii. Jest on także świadectwem istniejących być może nadużyć w tej dziedzinie.

Wśród znanych nam przypadków dodawania do chleba i wina przeznaczonego do Eucharystii innych elementów można wspomnieć jeszcze dwa dziwne zachowania wspomniane przez Augustyna w „De haeresibus”. Wspomina on bliżej nieokreśloną sektę pseudochrześcijańską, której adepti, dla podkreślenia ofiarniczego charakteru Eucharystii, używali chleba przygotowanego z pszennej mąki z dodatkiem krwi niemowląt, którą zdobywali przez lekkie nakłucia na ich ciele⁴⁰. Biskup Hippony zna jeszcze inny zwyczaj: twierdzi, że manichejczycy praktykowali bardzo dziwny zwyczaj spożywania Eucharystii skropionej męskim nasieniem⁴¹. Ten ostatni zwyczaj jest także znany Epifaniuszowi⁴², który zaznacza, że sekty praktykujące go (Borboryci⁴³), stosują również chleb skropiony menstruacyjną krwią kobiet. Niektórzy uważają, że praktyka skrapiania chleba przeznaczonego do eucharystii płynami ludzkiego organizmu przywołującymi ideę życia (krew, męskie nasienie, kobieca krew menstruacyjna), była typowa dla niektórych sekt gnostyckich II i III wieku⁴⁴.

³⁹ Tamże, s. 40.

⁴⁰ Wspomina ich Augustyn: „...nam de infantis anniculi sanguine, quem de toto eius corpore minutis punctiis vulneribus extorquent, quasi eucharistiam suam conficere perhibentur, miscentes eum farinae, panemque inde facientes” (*De haer.*, 26; PL 42. 30) i św. Tomasz, *Summa Theol.*, III, q. 74, a. 1). Nazywani są także Katakrygianami (Cataphryges), gdyż mieli pochodzić z Frygii (por. Euzebjusz, *HE*, VI, 20, 3).

⁴¹ Por. *De haeresibus*, 46, 9: „Qua occasione, vel potius execrabilis superstitionis quadam necessitate, coguntur Electi eorum velut eucharistiam conspersam cum semine humano sumere ut etiam inde, sicut de aliis cibis quos accipiunt, substantia illa divina purgetur. Sed hoc se facere negant, et alios nescio quos sub nomine Manichaeorum facere affirmant” (PL 42, 36A). Niektórzy znawcy manicheizmu uważają, że to twierdzenie Augustyna nie ma żadnego uzasadnienia i należy je przypisać pogardzie, jaką biskup otaczał swoich dawnych współwyznawców a późniejszych przeciwników. Por. H.C. Puech, *Sur le manichéisme et autres essais*, Paris 1979, s. 238-241.

⁴² Por. Epifaniusz, *De haer.*, 25-26.

⁴³ Od greckiego βόρβορος, „błoto”. Szerzej na temat tej sekty gnostyckiej i innych jej podobnych zobacz G. Stephen, *Orthodoxy and Libertine Heresy in Syro-Mesopotamian Christianity*, in: *Nag Hammadi, Gnosticism, and Early Christianity*, C.W. Hedrick, R. Hodgson, Peabody, Ma., 1986, s. 287-307.

⁴⁴ Por. J.J. Buckley, *Libertines or Not. Fruit, Bread, Semen and other Bodily Fluids in Gnosticism*, „Journal of Early Christian Studies” 2 (1994), s. 15-31.

Historia liturgii wspomina także artotyrytów⁴⁵, którzy wraz z chlebem (ἄρτος) stosowali ser (τῦρός) i prawdopodobnie nie używali wina. Praktyka ta była podyktowana pragnieniem nawiązania do ofiar składanych u zarania historii zbawienia⁴⁶. Zgodnie z Rdz 4,3-4, Kain i Abel złożyli Bogu w ofierze „płody roli” i „pierwociny z trzody”. Istnieje jednak wśród starożytnych herezjologów niemałe zamieszanie na temat ich nazwy i pochodzenia. Ta sama praktyka przyjmuje bowiem wiele różnych nazw. Dla niektórych to „frygianie” lub „katafrygianie” gdyż mieli wywodzić się z Frygii⁴⁷; dla innych to pepucjanie (od nazwy miejscowości), pryscyliananie lub kwintyliananie (od nazwy Pryscylli lub Kwintylli, które miały otrzymać szczególne objawienia)⁴⁸. Niektórzy uważają, że zwyczaj stosowania sera do eucharystycznej celebracji (jako element zastępczy lub dodatkowy) miał miejsce wśród północnoafrykańskich montanistów. Może na to wskazywać opis wizji w „Passio Perpetuae et Felicitatis”. Perpetua podczas widzenia otrzymuje z rąk nieznanego pasterza odrobinę sera, spożywa go, po czym zgromadzeni z nią ludzie odpowiadają „Amen”⁴⁹. Liturgiczny kontekst wizji oraz pewne informacje dotyczące montanistów, mogą sugerować eucharystyczne zwyczaje tejszej sekty⁵⁰.

⁴⁵ Sekta ta, działająca w początkach III wieku, nie jest bliżej znana, ale przypuszcza się, że ich nauka nie odbiegała wiele od montanizmu. Wspomina o nich Epifaniusz (*De haer.*, 49; GCS II, 241-244), Augustyn (*De haer.*, 28; PL 42, 51), Hieronim (*Comm. in Epist. Ad Galatos* 2, 2; PL 26, 382) i Filastriusz z Bresci (*De haeresibus*, 74; PL 12, 1186). Szerzej na ten temat zobacz: G. Bareille, *Artotyrites*, w: *Dictionnaire de Theologie Catholique*, t. 1, s. 2035-2036; P. Rado, *Enchiridion liturgicum*, t. 1, Roma 1966, p. 517; J.R. Geiselman, *Artotyriten*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 1, s. 1046.

⁴⁶ D.L.J., *La question des azymes*, „Revue Bénédictine” 6 (1889), p. 486.

⁴⁷ Por. Euzebiusz, *HE*, V, 16, 1; VI, 20, 3.

⁴⁸ Por. Sam Epifaniusz, jeden z najlepszych herezjologów starożytności, zdaje się mieć pewien problem z ich odróżnieniem skoro tak niejasno opisuje tę grupę heretycką: „Kwintyliananie zwani też pepucjanami oraz ci, których zwykło się nazywać pryscylianami i artotyrytami, są uważani za katafrygianów (jeszcze inna nazwa jaką określano montanistów), bo wyszli od nich, ale w pewnych sprawach się od nich różnią” (Epifaniusz, *Panarion*, 49, 1; PG 61, 880).

⁴⁹ Por. *Passio Per. et Fel.*, 4, 9-10 (SCh 417, 67).

⁵⁰ Por. A. Robinson, *The Passion of Perpetua*, Cambridge 1981, s. 26-31; A. McGowan, *To gather the fragments. The social significance of food and drink in early Christian ritual meals*, Indiana 1996, s. 148-150. W związku z tym, że we wspomnianym fragmencie *Passio Perpetuae* nie ma jednoznacznie mowy o „serze” (τῦρός), ale raczej o mleku wyciśkanym z sera, nie wydaje mi się, aby można tu widzieć jednoznaczne odniesienie do celebracji Eucharystii. W związku z tym, że jest tam również mowa o miodzie, uważam, iż intencją tekstu jest raczej przypomnienie celebracji chrztu.

3. Próby stosowania innej materii Eucharystii

Na podstawie znanych nam dokumentów można stwierdzić, że od II wieku niektóre sekty chrześcijańskie zaczęły poddawać w wątpliwość konieczność stosowania pszennego chleba, a zwłaszcza wina do celebracji Łamania Chleba.

Akwarianie (od łac. *aqua* – woda), stanowiący jeden z nurtów enkratycznych⁵¹ w pierwotnym Kościele, zamiast wina używają czystej wody⁵², a racje tego są podwójne: po pierwsze jest to wyrazem pewnej wstrzemięźliwości i ducha pokutnego, po drugie rezygnacja z wina jest koniecznością wynikającą z bezpieczeństwa chrześcijan w czasie prześladowań. Wychodzący ranem z nocnych spotkań modlitewnych połączonych z celebracją Eucharystii, chrześcijanie byliby łatwo rozpoznani po oddechu zdradzającym użycie alkoholu. Taką wersję podaje Cyprian w swym słynnym „Liście 63” na temat Eucharystii, zaadresowanym do jednego z biskupów północnoafrykańskich, przywiązanego do tejże tradycji⁵³. Biskup Kartaginy w sposób jednoznaczny odrzuca taką praktykę i uważa ją za sprzeczną z tradycją ewangeliczną i apostołską: „Wiedźcie zatem, iż zostało nam nakazane, aby przy ofiarowaniu kielicha zachować otrzymaną tradycję i nie czynić tego czego sam Pan nie uczynił jako pierwszy, lecz aby składać w ofierze wino zmieszane z wodą na jego pamiątkę (*ut calix qui in commemoratione eius offertur mixtus vino offeratur*)”⁵⁴.

⁵¹ Enkratyci to grupa gnostycka o charakterze dualistycznym, według której materia jest zła, ponieważ nie pochodzi od Boga i jest mu wroga. Zbawienie jest uzależnione od bardzo ascetycznego trybu życia, który objawia się między innymi odrzuceniem małżeństwa i pewnych pokarmów uważanych za mocne, jak na przykład mięsa i wina. Por. G. Blond, art. *Enkratisme*, w: *Dictionnaire de Spiritualité*, t. 4, s. 628-629; Tenże, *L'hérésie encratite vers la fin du IV siècle*, «Recherche de Science Religieuse» 32 (1944), s. 157-210; F. Bolgiani, art. *Enkratism*, in: *Encyclopedia of the Early Church*, vol. 1, Cambridge 1992, s. 271-272. Epifaniusz z Salaminy twierdzi, że Tacjan Syryjczyk, po zerwaniu z Kościołem Rzymskim i przystąpieniu do jednej z enkratycznych sekt, był zwolennikiem Eucharystii bez wina (por. *Panarion* 48, 1).

⁵² Por. A. von Harnack, *Über das gnostische buch Pistis-Sophia. Brod und Wasser: die eucharistischen Elemente bei Justin*, Leipzig 1891, s. 115-144 (zwłaszcza: s. 132-136).

⁵³ *Sancti Tharsci Caecilii Cypriani opera omnia. Epistulae*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum III/2, éd. G. Hartel, p. 713. Na temat reakcji Cypriana na tę praktykę zobacz: W.H. Bates, *Saint Cyprian and the 'Aquarians'*, „*Studia Patristica*” 15 (1975), s. 511-514. Szerzej na temat Eucharystii u Cypriana, zob. B. Renaud, *Eucharistie et culte eucharistique selon Saint Cyprien*, Louvain 1967, s. 29-32, gdzie autor omawia szczegółowo tożsamość akwarian.

⁵⁴ *Ep.* 63, 2, 1.

Praktykę tę wspomina też Ireneusz, kiedy krytykuje doktrynę i zwyczaj liturgiczne ebionitów⁵⁵: odrzucają oni z obrzydzeniem „mieszanie się z niebiańskim winem” (*reprobant itaque hi commixtionem vini caelestis*) i pragną pozostać „wodą tego świata” (*sola aqua saecularis volunt esse*)⁵⁶. Zwyczaj ten zostanie podtrzymany przez manichejczyków, według których „wino jest żółcią księcia ciemności”⁵⁷. Jest on znany Klemensowi Aleksandryjskiemu⁵⁸, Epifaniuszowi⁵⁹, Janowi Chryzostomowi⁶⁰ i innym. Wspomina ich także, w swoim opisie heretyckich grup, Tymoteusz z Konstantynopola, który nazywa ich „hydropotestami” (od czasownika ὑδροποτέω, pić wodę)⁶¹.

Wśród tych, którzy zmieniali materię Eucharystii jest jeszcze dysydencka grupa egipskich monofizytów z VI wieku których wspomina Jan Damasceński⁶². Nazywano ich „barsanufianami” lub „semidalitami”, którzy zamiast chleba używali mąki (*σεμίδαλις*) w której maczano wilgotny palec i wkładano go do ust⁶³.

W późniejszym okresie patrystycznym i na początku Średniowiecza nie spotykamy, przynajmniej w zachowanych do dziś dokumentach, śladów kontrowersji na temat materii Eucharystii. Z pewnością augustyńska teologia sakramentalna i nacisk, jaki biskup Hippony kładł na rolę znaku, pomogły w teologicznej interpretacji chleba i wina, materii Eucharystii, jako symboli jedności Kościoła⁶⁴. W takim kontekście zmiana materii Eucharystii, oprócz tego, że byłaby niewiernością woli Chrystusa, spowodowałaby zniszczenie

⁵⁵ Na temat ebionitów zobacz H.J. Schoeps, *Ebionites*, w: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, t. 14, s. 1314-1319; G. Strecker, *Ebioniten*, in: *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 4, s. 487-500.

⁵⁶ Ireneusz z Lyonu, *Przeciw herezjom*, V, 1, 3 (SCh 153, 27).

⁵⁷ G. Bareille, *Aquariens*, w: *Dictionnaire de Théologie Catholique*, s. 1724. Sektę tę wspomina też św. Tomasz, *Summa Theol.* III, q. 74, a.1.

⁵⁸ Klemens Aleksandryjski, *Stromaty*, I, 96, 1 (SCh 30, s. 121).

⁵⁹ Epifaniusz, *Panarion* 30, 16; 46, 2.

⁶⁰ Jan Chryzostom, *In Matth. Hom.* 82, 2 (PG 58, 739).

⁶¹ Por. Tymoteusz z Konstantynopola, *De receptione haereticorum*, 3 (PG 86A, 16-17).

⁶² Jan Damasceński, *De haeresibus liber*, 86 (PG 94, 756B).

⁶³ Por. G. Bareille, *Barsaniens*, in: *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. 2, s. 429; Id., *Barsaniens*, w: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, vol. 6, s. 945.

⁶⁴ Por. Augustyn, *Sermo* 227 (SCh 116, 236). Literatura na temat Eucharystii u Augustyna jest bogata. Zobacz między innymi: P.A. Ruano, *El Sacramento de la Eucaristia en San Agustín*, „Augustinus” 37 (1992), p. 145-168; M.F. Berrouard, *L'être sacramentel de l'Eucharistie selon saint Augustin*, „Nouvelle Revue Théologique” 49 (1977), s. 702-721; W. Gessel, *Eucharistische Gemeinschaft bei Augustinus*, Würzburg 1966.

symbolizmu biblijnego i wyrastających z niego teologicznych konsekwencji. Temat materii Eucharystii nie pojawia się ani podczas pierwszego „kryzysu eucharystycznego” (IX wiek), ani w czasie herezji Beregnariusza (XI wiek). Niektóre synody prowincjalne wczesnego średniowiecza poruszają wprawdzie kwestię materii Eucharystii, ale czynią to po to, aby przypomnieć istniejący już zwyczaj⁶⁵.

* * *

Studiując kwestię materii Eucharystii w Kościele pierwotnym należy stwierdzić, na podstawie znanych nam dzisiaj dokumentów, że prawie zawsze i wszędzie stosowano chleb i wino, czyli produkty użyte przez Jezusa podczas Ostatniej Wieczerzy i potwierdzone przez teksty Nowego Testamentu. Nieliczne wyjątki albo miały charakter przejściowy i zanikły stopniowo z biegiem czasu (jak na przykład dodatkowe kielichy z mlekiem i miodem przy Eucharystii chrzcielnej), albo były właściwe różnego rodzaju sektom i heretyckim frakcjom, które ostatecznie oddzieliły się od Kościoła i z biegiem czasu zupełnie zniknęły. Taki stan rzeczy jest ważny dla historii sakramentu Eucharystii, gdyż potwierdza, w sposób nie budzący żadnych wątpliwości, niezmienną tradycję mającą swe źródło w konkretnych gestach samego Jezusa, którym Kościół, niezależnie od czasu i historycznego czy kulturowego kontekstu, pozostał wierny. Wydaje się zatem, że odwoływanie się do argumentów z tradycji w celu uzasadnienia ewentualnej możliwości zmiany materii Eucharystii⁶⁶, jest nieuzasadnione.

⁶⁵ Por. IV Synod w Orleanie (541), kanon 4, w: J. Gaudement, *Les Canons des Conciles Mérovingiens* (VI-VII siècles), SCh 353, s. 269; II Synod w Braga (572), kanon 55 (*Concilios visigóticos y hispano-romanos*, éd. J. Vives, Barcelona-Madrid, 1963, s. 100); Synod w Auxerre w 585 r., kanon 8 (SCh 353, 491).

⁶⁶ Do takich argumentów usiłowali się odwoływać, w drugiej połowie XX wieku, zwolennicy zmiany materii Eucharystii w Afryce Subsaharyjskiej. Por. R. Gaise, *Debat autour des matières eucharistiques en contexte africain: Etat de la question*, w: *Praedicando et docendo. Mélanges offerts à Liam Walsh*, red. B. Hallensleben et G. Vergauwen, Fribourg Suisse 1998, s. 49-73.

MATTER OF THE EUCHARIST IN THE ANCIENT CHURCH

Summary

The use of wheaten bread and wine of grape as the matter of the Eucharist is common among Christians and almost unanimously confirmed since apostolic times. Evidence about the use of other products for the celebration of the Eucharist are extremely rare and typical of minor Christian sects that did not survive the confrontation with the common practice of the Church. The purpose of this paper was to show the existence of the particular Eucharistic practices in the ancient Christianity that have not been accepted by the great tradition. In the first part of this article is discussed the problem of the products used by Jesus at the Last Supper and by the first Christian communities. The second part presents the practice of some small Christian communities to use for the Eucharist products other than those confirmed in the NT (additional cups of milk or honey, cheese, blood). At the end it appears that recourse to arguments from tradition to justify any possible changes of the matter is unfounded.

Słowa kluczowe: Eucharystia, sakramenty, liturgia, Kościół starożytny

Key words: Eucharist, Sacraments, Liturgy, Ancient Church